

Etkinlikler - 40. Kütüphane Haftası **Etkinlikleri**

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi **Kütüphanesi'nde 19. Yüzyıl Osmanlı Tarih** **Yazımına Işık Tutabilecek Batılı Kaynaklardan** **Seçmeler**

Aylin Beşiryan

Osmanlı tarih yazımına ışık tutabilecek kaynaklar çok çeşitlidir. Osmanlı'yı kendi bakış açısıyla değerlendirmek için yerel kaynaklara başvurmak kaçınılmazdır. Başbakanlık Devlet Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Tapu ve Kadastro ve Vakıflar Arşivleri, kadı sicilleri v.b. kurumlarda, devlet mekanizmasının yarattığı belgeler, tarih yazımı açısından önemli kaynaklardır. Bunların yanı sıra toplumsal aktörlerin literatüre kazandırdıkları eserler döneme yaptıkları tanıklıklar açısından önemlidir. Yazmalar, seyahatnameler, vakayinameler, minyatürler, Tanzimat döneminde yayımlanmaya başlayan roman ve süreli yayınlar, yerel mimari, halı, kilim, sikke gibi günlük kullanıma yönelik birçok obje ait oldukları dönemlerin önemli yansımalarıdır.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek komşularıyla gerekse Avrupa devletleriyle, savaş, ticaret, uluslararası ilişkiler boyutunda temas halinde olması, yerel kaynakların yanı sıra, imparatorluk dışındaki arşivleri de gündeme getirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ortaya çıkan devletlerde de önemli arşiv kaynakları yer almaktadır. Diğer yandan, Osmanlı dünyası her dönem Batı için bir merak konusu olmuştur. İmparatorluğun yarattığı hayranlık, Batı'nın değişik kültürleri tanıma arzusu gibi nedenler, Osmanlı dünyasını bir inceleme konusu haline getirmiştir. Avrupa'daki arşivleri saymazsak, Batılıların Osmanlılar hakkındaki düşüncelerini öğrendiğimiz en önemli kaynaklar seyahatnamelerdir. Diplomatlar, hacılar, esirler, tüccarlar, misyonerler ve değişik mesleklerden pek çok kişi Osmanlı'nın gündelik yaşamı hakkındaki izlenimlerini kaleme almıştır. Seyahatnamelerin yanı sıra, Osmanlı dünyasının yansıtıldığı diğer yazınsal kaynaklar da süreli yayınlardır. Tanzimat döneminde faaliyetlerine başlayan Osmanlı basını, bazı yerel gazeteleri Batılı dillerde özellikle de Fransızca çıkarmıştır. Diğer yandan, Batı basını sütunlarında Osmanlı dünyasına sık sık yer vermiştir.

1997 yılında Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi bünyesinde, Osmanlı Bankası Arşivlerine paralel kurulan ihtisas kütüphanesi, genelde Tanzimat dönemi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, politik ve sosyal tarihini, özelde ise bankacılık ve finans tarihini konu alan eserleri bir araya getirmektedir. Bu bağlamda, özellikle 19. yüzyıl Osmanlı'nın toplumsal, siyasi ve iktisadi tarihine ışık tutabilecek Batılı kaynaklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu yıl, kırkıncısı kutlanan Kütüphane Haftası etkinlikleri çerçevesinde, bu kaynakları sizlere tanıtmayı amaçladık.

Bu kaynaklardan en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde yer alan ticari merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen ticari faaliyetleri hem yerel hem de yabancı girişimcilere tanıtmak amacıyla hazırlanan şark ticaret yıllıklarıdır. OB Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi, 1868-1945 yılları arasında basılan bu yıllıklardan 17 tanesini koleksiyonuna dahil etmiştir.

Şark ticaret yıllıklarından ilki, *Indicateur Constantinopolitain* adıyla, Raphaël César Cervati ve N. C. Sargologo tarafından Türkçe ve Fransızca olarak 1868 yılında yayımlanmıştır. Sadece İstanbul şehri için kılavuz niteliği taşıyan bu yayın, S. Hisarlıyan ve A. Maviyan tarafından Türkçe'ye çevrilip Ermeni harfleriyle Türkçe olarak, *Tarif-i Der el-Saadet* adıyla 1870'de tekrar basılmıştır. İstanbul'u *Doğu'nun başkenti* olarak tanımlayan bu kılavuz, Osmanlı ailesi, devlet erkanı, kutsal dinlerin ibadet mekanları, elçilik ve konsolosluklar, Osmanlı telgraf ve posta teşkilatı, demiryolları, İstanbul'un banker, tüccar, esnaf ve zanaatkar kesimi hakkında ayrıntılı bilgiler içerir.

1880 yılından itibaren daha düzenli şekilde yayın hayatına giren yıllıklar, 1883 yılına kadar *Indicateur Ottoman Illustré*, 1887-1888 yılları arasında *Indicateur Oriental*, 1891-1930 yılları arasında *Annuaire Oriental* ve 1931-1945 yılları arasında ise *Şark Ticaret Yıllıkları* adı altında yayın hayatına devam etmiştir. İstanbul'a yönelik bir kılavuz olmayı hedeflerken, *Indicateur Ottoman Illustré* başlığı altında tüm Osmanlı Devleti'nin ticari yaşamına yönelik yıllıklar, *Annuaire Oriental du Commerce* adı altında sadece bu topraklarla sınırlı kalmayıp *Doğu* dünyasına açılmıştır. 1887 yılı, Rusya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'a kadar uzanır. İmparatorluk parçalanıp Ortadoğu'daki eyaletler bağımsızlıklarını kazandıkça, Balkanlar gibi, Arabistan, Filistin, Suriye gibi topraklar, imparatorluktan ayrı bölümlerde yer alır.

Genellikle Fransızca, Rumca, Osmanlıca veya Ermeni harfleriyle Türkçe bir önsözle başlayan şark ticaret yıllıkları, ilk yıllarda, genel hatlarıyla, 5 bölümden oluşuyordu. İlk bölüm, padişaha ve Osmanlı ailesine, konsolosluk ve elçiliklere, bakanlıklara ve devlet erkanına, posta ve telgraf teşkilatına, değişik din ve mezheplerin ibadet yerlerine, gümrük tarifelerine, demiryolları ve demiryolu tarifelerine dair bilgiler

içerirken, ikinci bölüm "İstanbul Adresleri" başlığı altında, İstanbul'daki önemli ticaret merkezlerinde çalışan banker, tüccar, esnaf ve zanaatkar kesimin adres ve meslek bilgilerini isme göre alfabetik olarak sunmaktadır. Üçüncü bölüm, İstanbul'daki bu şahsiyetleri, ait oldukları meslek grubuna göre alfabetik olarak, işyeri adresleriyle birlikte okuyucuya sunmaktadır. Dördüncü bölüm Galata ve Eminönü'ndeki hanların ve han sakinlerinin isimlerine, Beyoğlu cihetindeki bir sokağın sağında ve solunda oturanların numaralarını, isimlerini, mesleklerini kapsayan bilgilere ayrılmışken , beşinci bölüm Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde ticaret ve zanaatla uğraşan kişilerin meslek ve adres bilgilerini kapsamaktadır. Yıllıklarda son sayfalar ise, yerli ve yabancı üreticilerin büyük boy reklamlarına ayrılmıştır. Yıllıkların büyük bir kısmında, Galata ve Pera cihetine ilişkin planlar da bulunmaktadır.

Cumhuriyet dönemine kadar çıkan yıllıklarda, Osmanlı Devleti ve özellikle de İstanbul, diğer ülke ve şehirlerle kıyaslandığında, ağırlıklı bir yer tutar. İstanbul bölümünün kapsadığı ayrıntılar göz önünde bulundurulursa, okuyucunun bunlardan yola çıkarak başkentin ticari nüfusuna ait bir sayıma ulaştığı da düşünülebilir. Yıllıklarının 19. yüzyılda ortaya çıkışı gibi, İstanbul'un da en büyük bölümü işgal etmesi, bu yüzyılın başında meydana gelen İstanbul merkezli iktisadi ve ticari yeniden yapılanmayla ilişkilendirilmelidir. İstanbul'un coğrafi konumu, tarih boyunca ona Doğu ile Batı Akdeniz arasında bir geçiş ve buluşma noktası olma ayrıcalığını kazandırmıştır. Bu konum, yerel ekonomik güçlerle dünya ekonomisi arasındaki etkileşimi hızlandırmıştır.

1930'lara gelindiğinde, genel olarak "Şark" başlığı altında Arnavutluk, Bulgaristan, Mısır, Yunanistan, Irak, Filistin, Romanya, Suriye, Türkiye ve 1944-45 döneminde Amerika ve İsveç gibi ülkeleri kapsayan yıllıkların kurgusunda önemli değişiklikler göze çarpar. Bunlardan en önemlisi, her ülkeye hemen hemen aynı ağırlıkta yer ayrılmış olmasıdır. Diğer önemli husus ise, Osmanlı döneminde ayrıcalıklı bir yere sahip olan İstanbul'un bu konumunu artık kaybetmesi ve Türkiye'deki diğer şehirlerle aynı paya sahip olmasıdır. Bunun nedenini, Cumhuriyet'le başlayan milli iktisat politikasında ve artık sadece İstanbul merkezli olmayan ticari yaşamın tüm ülke topraklarındaki şehirlere yayılarak kalkınmayı hızlandırmasında aramak gerekir. Önceki sayılarda karşımıza çıkan "İstanbul Adresleri" bölümü, Galata ve Eminönü'ndeki han ve han sakinlerinin listesi, Beyoğlu cihetindeki bir sokağın sağında ve solunda oturanların numaralarını, isimlerini, mesleklerini kapsayan bilgiler, yıllıklarda artık yer almaz. Aslında *İstanbul Adresleri* kısmının çıkartılması, kişilere ulaşılabilirliği zorlaştırmıştır. Aranan ticaret erbabı şahsiyetlerin hangi meslek kategorisi altında yer aldıkları bilinmedikçe, yıllıklarda kendileri hakkında toparlanmış bilgilere erişmek olanaksızdır. Yeni sayfa düzeninde, yaklaşık on ülke, her ülke altında yer alan belli başlı şehirler, bu şehirlerin her birinde faaliyet gösteren ticaret erbabı kişiler, alfabetik sırayla kullanıcıya sunulmuştur.

Diğer yandan, 19. yüzyıl, Batı'nın kapitalistleşme ve sanayileşme süreçlerine paralel olarak, oryantalizm gibi akımların hem nitelik değiştirdiği hem de güçlendiği bir dönemdir. Oryantalizm, bu dönemde, Doğu dünyasını tanımaya yönelik bir merakın da ötesine geçerek, Ortadoğu'dan Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan bölgede yaşayan toplumların dil, din, kültür ve tarihlerinin bilimsel olarak incelendiği akademik bir disiplin haline almıştır. Demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileştirilmesi, telefon, telgraf gibi teknolojilerin bilginin dolaşımını kolaylaştırması, müzeler, bilim ve diplomasi kongreleri, İslam dünyasının da sergilendiği dünya fuarları, Doğu ile Batı arasındaki temasını artırmıştır. Böylece Doğu dünyasına ait imgeler , önceki yüzyıllara kıyasla daha gözle görülür, elle tutulur hale gelir; Doğu egzotizmi, 19. yüzyıl oryantalizmine dönüşür. Tarih yazımına ışık tutabilecek materyal açısından bakılacak olursa, yazılı kaynaklarda, seyahatnameler; görsel kaynaklarda ise kartpostallar oryantalizmin en çok yansıdığı alanlar olmuştur.

Osmanlı dünyası da bu oryantalist söylemin önemli bir objesi olmuştur. Osmanlı tarihinin kaynakları arasında, sosyal tarihle doğrudan ilgili malzeme sınırlıdır. Osmanlı kroniklerinde Osmanlı toplum yaşamına dair bilgi bulmak daha güçtür. Sultan tarafından atanmış resmi görevli tarihçilerin yazdığı bu kronikler, genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgi verir. Oysa Batılı gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnameler, Osmanlı arşivleri, kanunnameleri ve kadı sicilleri gibi diğer kaynaklarla birleştirildiğinde, toplumsal yaşam açısından önemli ipuçları taşıyan tanıklıklardır. Bu seyyahlardan bazıları aynı zamanda ressam olduklarından, Osmanlı şehirlerindeki binaları, sosyal grup ve olayları resimleştirdiler. Bazıları ise Osmanlı şehirlerini gösteren haritaları seyahatnameleri içinde yayımladılar. 19. yüzyıl seyahatnamelerinde oryantalizmin laytmotiflerinin izini sürmek mümkündür: Osmanlı kentlerindeki doğal güzellikler, törenler, harem, hamam, cami, çeşme, kahvehane, mesire yerleri, sokak, mezarlık gibi mekanlar, ekonomik ve sosyal yapının aktörleri olarak cinsel, dinsel, etnik ve mesleki aidiyetlerine göre insan profilleri, devrin önemli olayları en çok işlenen temalardır. Kuşkusuz ki seyyahlar Osmanlı dünyasına gelirken, belli önyargıları içeren zihinsel bir yükü de beraberlerinde getirmişlerdir. Kimileri Osmanlı toplum yaşamını irdeledikçe bu önyargılardan soyutlanmayı başarmış ve daha nesnel gözlemlerde bulunabilmiştir. Kimileri ise Osmanlı düşünce yapısını tanıma girişiminde bulunmayarak onu sadece Batılı gözüyle değerlendirmiştir. Burada gezinin amacı ve gezinin sosyopolitik statüsü, onun bu konudaki tavır almasını belirleyecektir. Bu nedenle, seyahatnameleri kaynak olarak incelerken, bazı tuzaklara düşmeksizin onları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekir. OB Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi, özellikle 19. Osmanlı İmparatorluğu'nu konu alan seyahatnameler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Öte yandan, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında, kartpostalların da oryantalizm modasının yaygınlaşmasında önemli bir işlevi olmuştur. İstanbul'da kartpostal yayıncılığının öncülüğünü Max Fruchterman 1890-1915 yılları arasında yapmıştır. J. LudwigsohnŞarr afian Kardeşler, Römmmler-Jonas, A. Zellik Fils ve Au Bon Marché kentteki diğer kartpostal yayıncılarıdır. Müzayedde alımlarıyla Merkez'e kazandırdığımız kartpostallar, dijital ortama aktarılacak arşiv kataloğuna eklenmektedir. Bu katalog

üzerinden tematik arama yapmak mümkündür. Bu kartpostallar, Osmanlı Bankası şubelerini, diğer banka binalarını, İstanbul'daki bazı semtlerden görüntüleri (iş merkezleri olarak, Galata, Pera, Eminönü, Tophane; konsoloslukların yazlık mekanları olarak Tarabya...), dönemin önemli şirket binalarını, devrin önemli sosyal ve siyasal olaylarından yansımaları kapsamaktadır. Diğer yandan, 19. yüzyılda Batı ülkeleri, Paris, Londra, Viyana ve Chicago gibi şehirlerde, tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar alanlarında ulusal ve uluslararası pek çok sergi düzenlemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu, 1851 yılından itibaren uluslararası sergilere katılmaya başlamıştır. 19. yüzyılın uluslararası sergilerinde, Osmanlı pavyonları mimari biçimleriyle, sergiledikleri el sanatları ve etnografik objelerle Avrupalıların dikkatini çekmiş ve oryantalist modanın yaygınlaşmasına olanak vermiştir. Kütüphane koleksiyonuna dahil edilen kartpostallar arasında, özellikle 1900 Paris Sergisi'ne katılan Osmanlı Devleti ve diğer devletlerin pavyonlarından görüntüler de yer almaktadır.

Osmanlı dünyasından haberlerin yansıdığı bir diğer kaynak da süreli yayınlardır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu politik ve ekonomik koşullar, Doğu sorunu, gündelik yaşam, bayındırlık işleri gibi konuları içeren gazete ve dergiler, Fransız, İngiliz, Rus Ticaret Odalarının bültenleri v.b. yayınlar, kütüphanenin süreli yayınlar bölümünde bir araya getirilmektedir. Diğer yanda, **Osmanlı Bankası ve Finans Sektörü Konulu Gazete ve Dergi Taraması Projesi** kapsamında, 1850-2000 yılları arasında genelde finans sektörü, özelde Osmanlı Bankası hakkında basında çıkan yazılar taranmış ve elde edilen kupürler, Osmanlı Bankası Arşivi'ne dahil edilmiştir. Çeşitli kütüphaneler taranarak gerçekleştirilen bu proje, yerel basını kapsadığı gibi, Fransızca ve İngilizce gazete ve dergileri de kapsamaktadır.

Koleksiyonun 1930 öncesine uzanan ve görece nadir yapıtlardan oluşan bölümünde, kaynakların belli konular etrafında bütünlük arz ettikleri göze çarpmaktadır. Devletlerarası hukuk, iç hukuk, örfi hukuk, ticaret hukuku ve daha mikro düzeye indirilirse şirketler hukuku, bu ihtisas konuları arasında en ağırlıklı yeri tutmaktadır. Baron Ignaz de Testa tarafından başlatılan ve oğulları Baron Alfred de Testa ve Baron Léopold de Testa tarafından sürdürülen ve Kanuni döneminden başlayarak 1900 başına kadar Osmanlı hükümetinin yabancı güçlerle imzaladığı antlaşmaları kapsayan yapıt, kütüphanede devletlerarası hukuk alanında yer alan kaynaklardan en önemlisidir. Buna, Osmanlı'nın değişik devletlerle imzaladığı ticaret, istikraz mukavelenameleri ile sulh antlaşmaları ve kapitülasyonlar eklenebilir. İngiliz Büyükelçiliği'nde görevli George Young'ın 1905-1906 yılları arasında basılan "Corps de Droit ottoman" adlı yedi ciltlik eser ise, hem Osmanlı'daki iç hukuka hem de örfi hukuka ışık tutması açısından önemlidir. Ayrıca bu eser, döneminde altın madalya ile onurlandırılmıştır. Kütüphanedeki ceza hukuku, miras hukuku, mülkiyet hukuku kitapları ve şerh-i mecelleler ise, Osmanlı'nın iç hukuk sistemine ışık tutabilecek diğer kaynaklardır. Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi, Dersaadet Tramvay Şirketi, Türk Anonim Elektrik Şirketi, Seyr-i Sefain İdaresi gibi şirketlere ait talimatname, mukavelename veya şartnameler ise dönemin ticaret hukuku hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Kartpostalların yanı sıra, 19. yüzyıl tarih yazımı açısından, OB Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesinden ulaşımı mümkün olan bir diğer görsel kaynak ise, dönemin İngiliz topografi Chase E. Goad'un çizdiği İstanbul ve İzmir paftalarıdır. 1870 tarihli büyük Pera yangını, sigortacılık açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yangın sonrası Beyoğlu yeniden inşa edilirken, yangın risklerinin sürekli artması ve alınan önlemlerinin yetersizliği karşısında, sigorta şirketleri, binaların inşaat özelliklerini göz önünde bulundurarak semtlere göre risk dağılımını saptama konusunda yoğunlaşmışlardır. Bu vesileyle İngiliz Chase E. Goad inşaat mühendisliği şirketine İstanbul ve İzmir'deki yangın risklerini tanıtan haritalar yaptırılmıştır. Bir program çerçevesinde çizilen bu haritalar, 1904-1906 tarihleri arasında tamamlanmıştır. 1904'te tamamlanan 1. cilt, Galata ve Pera; 1905'te tamamlanan 2. cilt, İzmir Merkez; 1905'te tamamlanan 3. cilt ise, İstanbul'un Kadıköy-Haydarpaşa-Moda bölümü için hazırlanmıştır. Tamamı koleksiyon halinde Fransız Anadolu Araştırmaları'nda yer alan bu paftalar ödünç alınarak taranmış ve dijital kopya halinde Osmanlı Bankası Arşivleri'ne dahil edilmiştir. Goad planlarının devamı niteliğindeki Pervititch planları ise, 1922-1945 yılları arasında, İstanbul'un başlıca semtleri için hazırlanmıştır. L'Association des Compagnies d'Assurances (Türkiye Sigortacılar Daire Merkeziyesi) tarafından topograf Jacques Pervititch'e çizdirilen bu planlar, Suriçi, Galata, Beyoğlu ve Şişli'ye kadar uzanan alanları kapsamaktadır. Osmanlı Bankası Arşivleri'nde, Pervititch paftalarından dijital veya orijinal kopyalar yer almaktadır.

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi'nin Osmanlı Bankası Arşivleri'ne paralel olarak kurulması ve bugün önemli örnekleri Osmanlı Bankası Müzesi'nde sergilenen arşivlerin Batılı bir kaynak olması, kütüphane koleksiyonunun da ağırlıklı olarak Batılı kaynaklar üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Ancak, Osmanlı tarihi üzerinde çalışan araştırmacılara nesnel bir tarih perspektifi sunabilmek amacıyla, yerel kaynakları da kütüphane koleksiyonuna dahil etmekteyiz. Değerli müzikologlarımızdan Hüseyin Sadeddin Arel tarafından 1908'den başlayarak yayımlanan kültür ve magazin dergisi "Şehbal", "Tarih-i Cevdet", devlet ve vilayet salnameleri, Takvim-i Vakayi gibi gazeteler, bu çabanın bazı renkli örnekleridir.